

Поряд із УНДС представники УДХП ввійшли також до складу Бюро українських демократичних партій у Варшаві, яке виступало із критикою Директорії за невміння налагодити нормальне економічне життя, анархію, ідеологізацію зовнішньої політики. Беручи участь у цих опозиційних органах, партія водночас відкрито не виступала проти Директорії, використовуючи переважно легітимні форми боротьби, залишаючись тим самим вірною своєму принципу необхідності консолідації українських державницьких елементів.

Діяльність партії на терені України поступово згорталася з огляду на втрату Директорією території. Із втратою Кам'янець-Подільського в середині листопада 1919 р. значна частина членів партії залишилася в місті після його взяття поляками. Згодом більшість партійних лідерів емігрує за кордон. Тут знову ж за ініціативи С.Шемета і при активній участі В.Липинського засновується в 1920 р. Український союз хліборобів-державників. На території України фактично до кінця 1920 р. діяльність окремих партійних осередків припиняється і таким чином закінчується історія Української демократично-хліборобської партії.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що в Українській революції УДХП репрезентувала приватновласницькі інтереси національно налаштованих заможних верств українського суспільства, насамперед селянства та землевласників. Вона запропонувала власну програму вирішення аграрної проблеми. Сучасний історичний досвід показує, що земельна програма УДХП, яка ґрунтувалася на визнанні двох форм землеволодіння – приватної й орендної – була більш реалістичною, повніше враховувала національні традиції й відповідала на той час інтересам середніх і заможних верств селянства (які і є основою сільського господарства країни). Однак вона не могла задовольнити малоземельне та безземельне селянство і в екстремальних умовах революції фактично була приречена на провал.

С.В. Корновенко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА Н.МАХНА В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Трансформаційні процеси останнього десятиріччя минулого століття в Україні зачепили не лише економіку, політику, а й науку, суспільствознавчим компонентом якої є історія. У цьому контексті історія України, яка довго була під заборонаю, почала жити самостійним життям [1, 3]. Це зумовило посилені дослідницький інтерес до всіх сторінок вітчизняної минувшини, у тому числі й Української революції 1917–1920 рр. Серед складного комплексу подій цього непересічного явища не останнє місце належить такій колоритній фігурі, як Нестор Іванович Махно. Складність зумовлена тим, що необхідно, критично проаналізувавши здобутки радянської історіографії, переосмислити усталені стереотипи, визначити й дослідити мало відомі сюжети у діяльності справді селянського лідера.

Стан наукового вивчення махновщини дозволяє твердити, що це явище, як і його лідер, стали предметом самостійного наукового вивчення [2–13 та інші]. З іншого боку, не повністю з'ясовано залишається соціально-економічна політика Н. Махна на селі. У зв'язку із цим метою пропонованої статті є вивчення соціально-економічної політики “батьки” на селі. Об'єкт дослідження – махновщина, предмет – соціально-економічна політика Н. Махна.

Вже на еміграції, у Парижі, у 1929 р., згадуючи про свою участь у буремних революційних подіях, Нестор Іванович широко зізнався, що на його долю випало щастя підпасти під ідейний вплив Володимира Антоні [14, 29]. Саме від цієї людини молодий Н. Махно почерпнув перші ази бунтарства, обрамленого філософією революції та анархізму. Очевидно, що Нестор не був винятком серед когорти молодих революціонерів початку ХХ ст., які вкладали власний зміст у такі загадкові, майже містичні поняття, як революція, свобода. Це не лише через брак освіти, а на наш погляд, через те, що це була данина тогочасній моді, атмосфері загального революційного піднесення, коли люди, яких не влаштовувала реальність, хапалися за будь-яку соломинку порятунку, будь-яку світоглядну систему, що дозволила б їм виступити проти дійсності, обґрунтувавши право на такі вчинки. Підтвердження нашій тезі знаходимо вже у мемуарах В. Антоні, який згадував, що члени “Союзу бідних хліборобів” (анархістська організація у Гуляй-Полі, під ідейним впливом якої перебував Н. Махно, – автор) читали будь-яку літературу, в якій траплялися слова “революція”, “соціалізм”, нечітко розуміли анархізм у трактуванні П. Прудона, М. Бакуніна, П. Кропоткіна [Цит. за 15, 39].

Важливим чинником формування політичних поглядів Н. Махна стало його перебування у в'язниці, з якої його звільнили події Лютневої революції. Можна з упевненістю говорити, що саме там остаточно оформилися його політичні погляди. Їхньою сутністю стала боротьба проти держави, яку він розумів як антипод вільної праці, рівності, солідарності. Русійською силою у цій боротьбі для Нестора

1. Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог Української хліборобської демократичної партії // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна.
2. Любовець О. Нарис історії Української демократично-хліборобської партії (1917–1920 рр.). – К.: ШІЕНД, 2002.
3. Піскорський О.В. Українська демократично-хліборобська партія: ідеологія, досвід, уроки: Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2001.
4. Вісник Лубенського громадського комітету. – 1917. – 6 липня.
5. Шемет С. До історії Української Демократично-Хліборобської Партії // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – Зб. 1.
6. Нарис програми Української Демократичної Хліборобської партії // Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Програмові і довідкові матеріали. – К.: Консалтинг-Фенікс, 1993.
7. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Прага, 1921. – Т. 2.
8. Мірчук П. Українська державність 1917–1920. – Філадельфія, 1967.
9. Нова Рада. – 1918. – 12 листопада.
10. Нова Рада. – 1918. – 13 листопада.
11. Скоропадський П. Спогади. – Київ-Філадельфія, 1995.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 1062. – Оп. 2. – Спр. 1.
13. ЦДАВОУ. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 1.

Івановича було селянство – потужна революційна сила [16, 8–9; 14, 29]. Він, як ніхто інший, вірив у революційність селян, їхню здатність до неперимерної боротьби [17, 63]. Ставку на нього Н.Махно робив не випадково, адже воно становило більшість населення тогочасної України, а низький соціально-правовий статус був основою його революційності [18, 7].

Вихідець із селянського середовища, “батько” напрочуд тонко розумів психологію селян, їхні прагнення й бажання. Для нього вони були друзями, безсменними революційними анархістами-борцями, які у своєму житті не знали, що значить обманувати один одного. Вони були чистими селянськими натурами, яких важко було як переконати в чомусь, так і зневірити у вже сформованих ідеалах [16, 10, 42]. І лише у тісному зв’язку із селянством, на переконання махновців, можна було задовольнити прагнення селян і реалізувати свої програмні положення [19].

Немає достатньо підстав, враховуючи навіть активну революційну діяльність Н. Махна, говорити про махновщину і про нього як про виключно деструктивне явище, оскільки, заперечуючи, у тому числі й збройно, він намагався і конструювати модель, відмінну від тієї, проти якої боровся. Так, “Харьковский набат” (газета харківської групи анархістів – автор) цілком справедливо, на нашу думку, зазначав, що поряд із критикою реальності, анархісти пропонують напрямки і творчої діяльності. “Про нашу позитивну позицію, – писала газета, – можна дискутувати, але її наявність заперечити не можна” [20]. Зміст їхньої конструктивної позиції відображено й у різноманітних прокламаціях. Так, в одній із них йшлося про те, що махновці воюють проти монархістів, більшовиків за вільний, ні від кого незалежний радянський лад без влади, її довільно написаних законів. Змодельована ними суспільна організація – радянський лад – вища форма безвладного, бездержавного соціалізму. Це громадське життя, при якому кожен, хто працює окремо, і суспільство в цілому може створювати самостійно свій добробут, виходячи із принципу солідарності та рівності. Ради, обрані трудящими, виконують волю й порядок своїх виборців, а тому не є владними інститутами. За таких умов земля, фабрики, заводи, інше народне багатство належить всьому суспільству – соціалізовані. Засобом досягнення цього ідеалу проголошувалася боротьба не на життя, а на смерть, зі зброєю в руках проти будь-якої влади і гноблення [21, 2].

Належне місце у програмі та діях махновців відводилося земельному питанню. Травень-серпень 1917 р. – період активного обговорення і прийняття рішень селянами контрольованої махновцями території з найважливішого для них – земельного питання. На травневому з’їзді в Олександрівську вони ухвалили резолюцію, в якій йшлося про перехід землі без викупу у користування трудящих, що знайшло відображення і в декларації Гуляйпільського Селянського Союзу [16, 31–32]. У червні 1917 р. селяни відмовилися виконувати свої орендні зобов’язання, вимагаючи після жнив відібрати у поміщиків та куркулів землю, розподіливши її між собою [16, 44]. Під час збройного виступу Л. Корнілова, у Гуляйполі працював черговий з’їзд рад, на якому, крім іншого, обговорювалася практична ліквідація поміщицького та куркульського землеволодіння. Із доповіддю перед

делегатами виступили анархісти-комуністи, які запропонували негайно не лише перерозподілити угіддя, а й організувати по маєтках вільні сільськогосподарські комуни за участю і селян, і поміщиків, і куркулів. Останніх у разі відмови планувалося наділити трудовою нормою землі для ведення власними силами індивідуального господарства [16, 70–71]. Тим самим махновці здобували неабияку популярність серед селян, заручаючись їхньою підтримкою. Н. Махно, на відміну від своїх опонентів, які боялися селянських виступів, а тому всіляко зволікали з перерозподілом землі, зрозумівши, що їх не можливо придушити і відстрочити в часі, очолив селянський рух, роздавши землю тим, хто на ній працював. У середині серпня 1917 р. за ініціативи Нестора Івановича, який на той час очолював місцеву раду, було проведено і переоблік інвентарю, який залишився від поміщиків та куркулів: “Революційні трудящі жадали дій. Я запропонував селянам делегувати із свого складу на допомогу Земельному Комітету осіб і поспішив розділити церковні, поміщицькі та державні землі, які необхідно засівати на озиму і орати, готуючи до весни” [16, 84]. 25 вересня 1917 р. він підписав декрет повітової ради про усупільнення землі та її розподіл між селянам [15, 44]. Не гаючи часу, селяни розпочали реалізацію шойно підписаного документу.

12 лютого 1919 р. на з’їзді фронтників і підвідділів, де обговорювалася проблематика суспільно-політичного й соціально-економічного характеру, була схвалена резолюція з аграрного питання. Так, т. Бойко переконував, що лише вільно обрані ради можуть дати повну свободу і врятувати від рабства та гноблення; т. Веретельников закликав до свідомого відновлення економічного життя, зруйнованого в ході бойових дій; т. Махно говорив про те, що селянство саме, без втручання будь-якої влади, зможе влаштувати нове життя, у якому не буде панів і рабів; т. Барон нагадував, що завдання моменту полягає в тому, щоб селяни створювали безвладні ради, які задовольняли б всі їхні потреби [22, 8, 15, 17, 23]. Зміст резолюції передбачав, що аграрне питання має бути вирішене у всеукраїнському масштабі Всеукраїнським з’їздом селян. При цьому пропонувалися такі принципи: 1) вся земля повинна перейти до рук працюючого на ній селянства безкоштовно, що відповідає ідеалам соціалістичної боротьби проти буржуазії; 2) селяни наділяються трудовою нормою – стільки, скільки можуть обробити власними силами; 3) до остаточного вирішення земельного питання земельні комітети повинні взяти на облік поміщицькі, удільні та інші землі й розподілити їх між без- та малоземельними, забезпечивши ці категорії ще й посівним матеріалом; 4) надільна трудова норма визначалася повітовими земельними комітетами; 5) вони здійснювали й розподіл землі, живого та мертвого реманенту між господарствами, враховуючи місцеві умови та особливості [22, 32].

Ідея соціалізації землі та інші, які стосувалися соціально-економічної політики на селі, містилися і в резолюції Третього районного з’їзду представників 72 волостей, що відбувся в Гуляйполі 10 квітня 1919 р. У ній, зокрема, йшлося про те, що делегати вимагали соціалізувати землю, замінити реквізиції системою товарообміну через споживчу кооперацію [22, 34].

На III Всеукраїнському з'їзді рад їх представники виступили з такою пропозицією: "...я лише наполягаю на тому, щоб селянам, які до цього часу вели своє господарство, самим надати широке право розпоряджатися землею, як вони хочуть на місцях, хоча б на цей єдиний сезон, в противному разі і селяни, і робітники залишаться без хліба. Кажуть, що наше сільське господарство розрушене: не вистачає знарядь і т.д., а я повинен сказати, що тут є маленьке перебільшення. Дійсно, дещо поламає, і коней не вистачає, але все ж таки, якщо селянам дати землю і сказати, що скільки ви працюєте, стільки буде ваше, то, безумовно, вся земля буде засіяна" [Цит. за 8, 129].

Селяни беззастережно довіряли Н. Махну, більше того – вірили в нього [23, 194]. "Симпатії цих селян, – писав білогвардійський офіцер І. Герасименко, – були на боці Махна, і коли з корінним махновцем можна було вести будь-яку розмову з дуже злою критикою Махна, при селянинові-махновцеві в такому разі можна було б чекати смерті" [Цит. за 24, 34–35]. Відповідь на причини фанатичної відданості селян своєму ватажкові лежить у багатьох площинах. По-перше, як справедливо зауважує С. Семенов, у Росії, яка зазнала глибинних революційних потрясінь, знедолені та озлоблені низи мріяли про земний рай, а молоді – вони завжди поспішають – бажать всього і нехайно; анархізм підкуповував своєю прямою і простою планів [25, 55]. По-друге, у той час як Тимчасовий уряд, Центральна Рада зволікали, а в більшовиків ще не було влади, махновці провели конфіскацію і перерозподіл поміщицьких земель [22, 34]. По-третє, воюючи проти всіх режимів, Н. Махно завжди і скрізь відстоював інтереси селянства, захищаючи його від австро-німецьких окупантів, більшовиків, білогвардійців, пеллорівців. По-четверте, він точно знав чого хочуть селяни і як цього досягнути.

Цікавими є статистичні дані соціального, вікового, військового, партійного складу армії Н. Махна, які дозволяють стверджувати, що її командир був справжнім лідером, мав всенародну підтримку в контрольованому ним регіоні. За соціальним складом: 30% – робітники, 20% – батраки, 20% – бідняки, 15% – середняки, 5% – службовці, 10% – люмпени. За освітою: 10% – безграмотні, 85% – з початковою, 4% – із середньою, 1% – з вищою. За національним складом: 60% – українці, 25% – росіяни, 10% – євреї, 5% – інші. Територіальний склад: 25% – із Гуляйпільської волості, 20% – із Олександрійського повіту, 25% – із Катеринославської губернії, 20% – із решти України, 10% – з інших місцевостей. За віком: 70% – до 30 років, 20% – від 30 до 40, 10% – старші 40. За військовим досвідом: 10% – офіцери, 30% – унтер-офіцери, 40% – солдати і матроси, 20% – не служили [26, 96–97; 23, 190 зв.].

Махновці мали вплив в Олександрівському, Маріупольському, Павлоградському (Катеринославська губернія), Старобельському, Куп'янському, Ізюмському (Харківська губернія), Бердянському, Мелітопольському (Таврійська губернія), Костянтинівському (Полтавська губернія) повітах. На цій території селянське землеволодіння мало регіональну специфіку. Так, у Катеринославській губернії напередодні революції на одне селянське господарство припадало в середньому 5,3 дес. засіву, в Олександрівському повіті – 7,9, Павлоградському – 8,3, Маріупольському – 8,6.

Високим був відсоток господарств, що мали реманент поліпшеного типу. Якщо в цілому по губернії сівалки мали 14% господарств, а жатки – 21%, то в Олександрівському повіті відповідно – 22% і 33%. Схожою була ситуація в Харківській губернії, де Старобельський, Куп'янський, Ізюмський повіти тримали першість за відносною кількістю господарств, що мали сівалки, жатки, молотарки. Серед 15 повітів Полтавщини аналогічною ситуація була в Костянтинівському повіті [27, 33–37, 130–133].

Проведення земельних інновацій не завжди обходилося без кровопролиття. В. Верстюк пише про те, що повстанці не уникали найменшої можливості поквитатися з великими землевласниками, куркулями, німцями-колоністами. Так, була повністю спалена німецька колонія Красний Кут, жителі якої виставили каральний загін проти повстанців Великої Михайлівки. У полум'ї згоріли Фесунівські хутори. Махно виправдовував ці варварські акції неминучим наслідком революційної боротьби: "Важка це була картина: знищення життя куркулів, що розперезувалися в боротьбі з революцією. Але знищення це було необхідним... інакше вчинити по відношенню до колонії "Красний Кут" ми не могли... Знищення цієї колонії і послідовно ряду інших куркульських хуторів по можливості разом із господарями, прямими учасниками спалення села Дібровки, знущань над його жителями, вбивства кращиків з молоді, ми повинні були зробити останнє наше попередження буржуазії". Терор, – доводить історик, – не був для повстанців чимось виключним, навпаки, він постійно супроводжував повстанський рух. Позбавити людину життя могли в один момент, не тільки не зівставляючи кару з провинию, а й взагалі особливо не вдаючись у її з'ясування. Зброя в руках і повна відсутність відповідальності оголювали в людях найганебніші пристрасті, стримувані в нормальному житті моральними нормами та законами [8, 46–47].

В. Волковинський жорстокість повстанців пояснює тим, що з фронту вони привезли не лише нагороди, вміння воювати, не шкодувати ні свого, ні чужого життя, але й люту ненависть до представників панівних класів – поміщиків, офіцерів, буржуазії, чиновників, поліції, духовенства [24, 10]. Справді, не потрібно забувати, що революції не стільки соціалізують, скільки біологізують людей [28, 270].

Рішення про розподіл і сама процедура здійснювалися відповідно до махновської доктрини – самими селянами, тобто їхніми представниками, делегованими на районний з'їзд земельних комітетів. Останній виділив поміщицькі маєтки, їхні угіддя для організації в них добровільних сільськогосподарських комун. Усі бажані організувалися у невеличкі – 50-200 осіб – вільні сільгоспкомуні. В. Лобачов називає їх унікальними, не схожими ні на які інші. Свою думку дослідник підтверджує тим, що в основі їхнього устрою лежав "анархічний принцип". "Добровільний вступ до неї, – пише історик, – розумівся сам собою, таким же добровільним було визначення ступеня комунізації кожного члена" [29, 22]. Сам же селянський "батька" вважав, що вони ґрунтуються "на рівності та солідарності членів" [16, 173].

Початок формування комун припав на лютий-березень 1918 р. Це був період не лише перерозподілу реквізованих восени 1917 р. землі та реманенту, а й

час підготовки до весняних польових робіт. Судячи із спогадів Н. Махна, цей процес носив цілком організований характер. Колишні солдати, керовані ревкомом, перевозили й усупільнювали реквізований інвентар. При цьому кожному із експропріаторів, враховуючи склад сім'ї, залишали: дві пари коней, одну чи дві корови, букер, плуг, сіялку, віялку, косарку. Тим самим колишні власники не залишалися напризволяще, маючи достатньо техніки для обробітку залишеної їм трудової норми землі. Селяни, які ще восени 1917 р. виявили бажання організуватися в комуні, переселялися в експропріовані маєтки.

Члени комуні цілком свідомо, без будь-якого примусу, ставилися до справи. Вони спільно працювали, харчувалися, відпочивали. Кожен із них мав право на індивідуальні дії та вчинки. Вимагалось лише завчасно попередити про це комунарів. Економічним розвитком комуні переймалися загальні збори її членів, на яких розподілялися обов'язки тощо [16, 174–177].

Тим самим закладалися основи “вільного радянського ладу” в інтерпретації Н. Махна, який окремі дослідники називають “селянсько-махновською державою” [30, 202]. Справді, як не парадоксально, але “батько”, який боровся проти влади, створив власний державний механізм. Він складався з органів законодавчої, виконавчої влади, армії, повстансько-селянських з'їздів, реввійськради, місцевих рад, комендатур. Так, в одній із радянських листівок за 1919 р. йшлося про те, що Гуляй-Поле – держава у державі [31, 103]. На Другому з'їзді махновців і селянських депутатів, у лютому 1919 р., було створено військову революційну раду. Вона “поєднувала функції парламенту і радного воєнного органу” [32, 196]. Про це писала й білогвардійська преса [33; 34].

Необхідним компонентом належного існування комун Н. Махно вважав товарообмін між містом та селом. Ця проблема неодноразово обговорювалася на з'їздах різних рівнів, а також на них була і вирішена через досягнення відповідних домовленостей із представниками робітників міст. У ході їх реалізації селяни Гуляйполя в обмін на сільгосппродукцію отримали мануфактуру. Посередники в товарообміні участі не брали. Отримані промислові товари були розподілені між населенням “Продовольчою Управою, Гуляйпільським кооперативом, районною радою”. Окрилені успіхами, ці органи і в подальшому розширювали і поглиблювали товарообмін між містом та селом [16, 169].

Нові форми господарювання, суспільних відносин, запроваджених Н. Махном, отримали високу оцінку не лише серед селянства краю, а навіть у більшовиків. У доповідній записці (на прикладі Павлоградського повіту) відповідального працівника реввійськтрибуналу Аладжалова від 12 вересня 1920 р. було зазначено: “Махно тут господарює вже третій рік. Весь цей час він існував переважно “експропріацією” поміщиків і куркулів. Завдяки близькості до села, прекрасному знанню його життя у всіх дрібницях, схватитися від цієї експропріації не було ніякої можливості, і не лише шар куркулів, але й селян більш заможних, давно знищений. Залишився рядовий селянин-середняк і біднота... Частина колишньої бідноти, до того ж чисельна, тепер перестала бути біднотою – це люди найбільш активні...

З їх середовища поповнювалися і поповнюються загони Махна... У махновському селі куркуля-глитая нема, нема і бідняка... є одне середняцьке море... Український середняк значно заможніший від російського. На махновщині він сіє до 20 десятин, рідко більше. Має до 2-4 коней. Але він залишається середняком. Він [середняк] живе працею своєю і своєї сім'ї і нікого не експлуатує, сільськогосподарських робітників нема” [Цит. за 8, 135]. Очевидець тих подій, що тікав із радянського полону, в інтерв'ю одній із газет розповідав про те, що німецькі колонії на території, контрольованій махновцями, перетворилися в комуністичні хутори [35]. С. Новицький (колишній член реввійськради армії Н.Махна, член Олександрівського комітету КПУ та ревкому – автор) у своїй доповіді наголошував, що селянам вдалося організувати вільні ради, розподілити соціалізовану землю й організуватися в комуні [36, 21].

Не менш цікавими є дані з виписки зведень продовольчих комітетів за 1920 р.: “В Ізюмі Махно продає захоплений у продовольчому комітеті хліб по 200 крб. за пуд... У Старобельському повіті Махно роздає хліб, захоплений на зсипних пунктах, селянам безкоштовно... У Зіньківці Махно безкоштовно роздає цукор, захоплений на цукровому заводі... У Миргородському повіті Махно безкоштовно роздає селянам захоплену мануфактуру, нитки, галантерею...” [Цит. за 2, 252].

На контрольованих Н. Махном територіях в обігу перебували і гроші: радянські, денікінські, донські, петлюрівські, керенські й навіть царські [37, 65]. Так, наприклад, у Мелітополі та окрузі “батько” приймав всі гроші в обмін на товари, дозволив навіть вільну торгівлю [23, 167]. Це були реквізовані у банках кошти, які реввійськрада роздавала селянам. Однак немає достатніх підстав говорити про те, що “батьку” вдалося налагодити фінансово-грошову справу.

Таким чином, реалізація програми “третьої революції” відповідала не лише ідеології махновщини, а й прагненням та устремлінням селянства. Соціально-економічна політика Н. Махна віддзеркалювала селянське розуміння справедливості, свободи, рівності. У цьому контексті цікавим є те, що радянській владі перемогти “батька” вдалося лише після запровадження НЕПу, який сприйняли селяни, оскільки в загальних рисах він нагадував створені Н. Махном відносини на селі.

1. Ресніт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни. – К., 1996.
2. Яковлев Я. Махновщина и анархизм // Красная Новь. – 1921. – № 2.
3. Ерте Д. Програма анархо-махновщини // Літопис революції. – 1930. – № 2.
4. Семанов С. Махновщина и её крах // Вопросы истории. – 1966. – № 9.
5. Білий П.Х. Розгром махновщини // Український історичний журнал. – 1971. – №5.
6. Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920-1922 гг.). – К., 1988.
7. Савченко В.А. Измена “батьки” Махно и “железная метла” Л.Д. Троякого (причины и следствия махновского мятежа 1919 г.) // История СРСР. – 1990. – № 2.
8. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянсько-повстанський

- рух на Україні (1918-1921). – К., 1992.
9. Волковинський В. Нестор Махно // *Історія України в особах: ХІХ-ХХ ст.*. – К., 1995.
 10. Лаврів П. *Історія Південно-Східної України*. – К., 1996.
 11. Панченко П. *Анархістсько-селянський рух – махновщина – в контексті сучасної вітчизняної історії // Історія в школі*. – 1999. – № 6.
 12. Воловик В. *Історія все ж таки вчить // Віче*. – 2000. – № 9.
 13. Волковинський В. *Постать Нестора Махна в історичній і мемуарній літературі, публіцистиці та архівних документах // Україна Соборна*. – 2004. – № 1.
 14. Махно Н. *Записки Н. Махно // Анархический вестник*. – 1928. – № 1.
 15. Волковинський В.Н. *Нестор Иванович Махно // Вопросы истории*. – 1991. – № 9-10.
 16. Махно Н. *Русская революция на Украине: В 3-х кн. – Кн. 1. (От марта 1917 г. по апрель 1918 год)*. – Париж, 1929.
 17. Верстюк В.Ф. *Перший союз Н. Махна з радянською владою // Минуле України: відновлені сторінки*. – К., 1991.
 18. Махно Н. *Русская революция на Украине: В 3-х кн. – кн. 2. (июль-декабрь 1918 г.)*. – Париж, 1937.
 19. *Голос Махновця*. – 15. 11. 1920. – № 2.
 20. *Харьковский набат*. – 16. 3. 1919. – № 8.
 21. *Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ)*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 328.
 22. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 396.
 23. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39.
 24. Волковинський В.М. *Батько Махно*. – К., 1992.
 25. Семанов С. *Махно. Судьба атамана*. – М., 2004.
 26. Атоян Е.Н. *Воля к праву. Исследования махновщины и народного правосознания*. – Луганськ, 2003.
 27. *Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям*. – М., 1923.
 28. Сорокин П.А. *Человек. Цивилизация. Общество*. – М., 1992.
 29. Лобачов В. *Был ли батька Махно анархистом? // Наука и религия*. – 2001. – № 1.
 30. Туркевич В., Чубук М. *Селянський ватаг із Гуляйполя // Історичний календар*. – К., 1999.
 31. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 452.
 32. Ефремов А. *Действия против Махно с января 1920 г. по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества*. – 1921. – Кн. 1.
 33. *Вечерние огни*. – 2. 11. 1919. – № 61.
 34. *Киевлянин*. – 6. 11. 1919. – № 61.
 35. *Таврический голос*. – 17. 6. 1920. – № 254.
 36. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 51.
 37. Гутман М. *Под Властью анархистов // Русское прошлое*. – 1923. – № 5.

В.С. Лозовий

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА ПОДІЛЛЯ ДО ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ (1918 р.)

У період революції і зміни різних форм української державності 1917 – 1921 рр. будь-який політичний режим міг втриматися при владі лише здобувши підтримку селянства – суспільної верстви, яка становила більшість населення. У соціальній структурі Поділля також домінувало селянство. Головним завданням пропонованої статті є висвітлення ставлення подільського селянства до гетьманського

режиму крізь призму хліборобських світоглядних настанов та соціальних цінностей. Зазначена проблема не була предметом спеціальної уваги істориків, лише фрагментарно висвітлювалася в контексті аграрних виступів та повстанської боротьби селянства за доби Української Держави гетьмана П.Скоропадського [1].

29 квітня 1918 р. Центральну Раду було повалено. До влади за допомогою німецько-австрійського командування прийшов гетьман П.Скоропадський. Він вважав, що головними причинами краху державної моделі, втілюваної Центральною Радою були: 1) соціалістична платформа, передусім соціалізація землі, наслідком реалізації якої став розвал економіки; 2) брак достатньої кількості кваліфікованих адміністративних кадрів для створення дієвих структур державного апарату. Гетьман та його прибічники були впевнені, що виходом із складного політичного та соціально-економічного становища є запровадження близьких їм за духом консервативних засад суспільного буття. Все аграрне законодавство гетьманського уряду було спрямоване на відновлення прав колишніх власників на землю. Більшість селянства ставилося до того чи іншого державного режиму, зважаючи на його аграрну політику і перспективи наділення землею. На Поділлі, де аграрне перенаселення було особливо велике, земельна проблема стояла дуже гостро. Сотні тисяч безземельних та малоземельних хліборобів у період Центральної Ради отримали земельні наділи у користування. Слід констатувати, що українське селянство з його егалітарною ментальністю та революційною правосвідомістю, вважало цілком законним і справедливим аграрний перерозподіл на свою користь, оскільки згідно з хліборобськими уявленнями про справедливість, землею повинен користуватися той, хто на ній працює. Таким чином, конфлікт між владою, яка відстоювала право приватної власності, тобто повернення землі поміщикам, та селянством, яке в такій ситуації це право заперечувало, був неминучим.

Після гетьманського перевороту адміністративні органи Центральної Ради на Поділлі закликали народні маси не коритися новому урядові. Подільський губернський комісар В.Дудич дав вказівку місцевим владним структурам скликати селянські й робітничі з'їзди і виступити з протестами проти перевороту контрреволюційних сил [2, 1–13]. Зі свого боку, Кам'янець-Подільський повітовий комісар Канишук видав відозву „До селян і робітників Кам'янецького повіту” із закликом стати на захист Центральної Ради. У ній зазначалося, що вороги українського народу скликали з'їзд хліборобів, обрали гетьмана і дали йому царські права. Гетьман скасував здобутки революції і відновив приватну власність на землю. Усіх трудящих закликалось „не допустити старого панування поміщиків та капіталістів”, стверджуючи, що „од землі селян не відверне ніяка сила” [3, 45]. На 7 травня 1918р. у Кам'янці-Подільському мав відбутися селянський з'їзд для обговорення політичної ситуації, що склалася в Україні.

Командування австро-угорських частин, дислокованих на Поділлі, отримало вказівку сприяти встановленню гетьманської влади. Воно констатувало, що діячі, які підтримували Центральну Раду, проводять антигетьманську агітацію й підбурюють селянство до